

27. kapitola

Využití principů zakotvené teorie při etnopsychologickém výzkumu: sociální reprezentace smrti v České republice a na Srí Lance

---

Roman Hytych

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Katedra psychologie
Psychologický ústav Akademie věd ČR

Abstrakt:

Pozice vědce, z níž zkoumá svůj předmět zájmu, rozlišení jednotlivých typů zdrojů dat a především využití principů budování zakotvené teorie v procesu etnopsychologického výzkumu jsou hlavními tématy tohoto příspěvku. Proces výzkumu je analyzován jak z pohledu jednotlivých typů kódování, tak i z pohledu neustále se opakujících fází výzkumného procesu, který je završen synopsí výzkumných zjištění dle typů zdrojů dat. Vzhledem k tomu, že předmět výzkumu je sledován nejenom v různých sociálních skupinách, ale i ve dvou rozličných kulturách, České republiky a Srí Lanky, jsou výsledná zjištění a provedený výzkumný proces transkulturním ověřením jak principů zakotvené teorie, tak i teorie sociálních reprezentací, jejíž pojmový aparát formoval teoretický rámec výzkumu.

Klíčová slova:

Zakotvená teorie, sociální reprezentace, kulturní psychologie, smrt.

Pozn.:

Studie byla zpracována v rámci výzkumného záměru PsÚ AV ČR, reg. číslo: AV0Z70250504.

1 Úvod

Znovuoživení kvalitativního přístupu ve společenských vědách je v české kotlině záležitostí posledních let (Čermák, 2000; Frýba, 2001; Hájek, 2002; Strauss & Corbinová, 1999). Pokud vezmeme v potaz etnopsychologický aspekt výzkumu, budeme pak jen těžko hledat v historii československé psychologie jeho předchůdce. Jak předesílá název statí, vydáme se do krajiny exoticky pohádkové na průzkum sociálně sdílených představ smrti a způsobů jejího zvládnání. Tématu, které bylo donedávna předmětem spíše náboženství a filozofie než vědy, když už nebylo přímo tabuizováno a obestřeno mlčením. Vzhledem k tomu, že jde o příspěvek metodologický, soustředím se na analýzu procesu výzkumu. Sociální reprezentaci smrti, předmět mého osobního i vědeckého zájmu, zde budu používat pouze pro dokumentaci systematicky aplikovaných metodologických principů zakotvené teorie. Kvalitativní přístup k výzkumu v sobě integruje kreativní hravost s účelnou systematičností, a proto jej lze přirovnat ke sportovnímu klání, metafoře, k níž se budu opakovaně vracet při dokumentování použití metodologických principů.

2 Příprava výzkumu - nalajnování hřiště

Než začneme hrát například tenis, je pro trénované hráče samozřejmostí nejprve zamést antuku a vytyčit hrací plochu. Už méně obvyklé je to v psychoterapii a často i při vykonávání profese vědce jsou hraniční čáry upravovány až dle výzkumných zjištění a vliv osoby výzkumníka je opomíjen či bagatelizován záštitou „všemocných“ statistických procedur. Principy budování zakotvené teorie naopak zahrnují osobu vědce jako nedílnou součást procesu výzkumu do výzkumných zjištění. Míra dosahované objektivity vztahu vytvářených dat ke skutečnosti je odvislá od dovednosti vědce systematicky zaznamenávat vliv sebe sama na způsoby zkoumání a předmět svého zájmu. Než se budu věnovat způsobům, jimiž byly uvedené principy naplňovány při realizaci výzkumného projektu, ještě krátce nastíním způsob „lajnování hřiště“.

V souladu s Hájkem (2002) je příprava výzkumu zakončena odpovědí na tři v celku jednoduché otázky: co, k čemu a jak? Na jejich podkladě lze později vytvořit výzkumný design, čímž jsou kroky k vytvoření hřiště, na němž bude vědec hrát, u konce.

Předmětem výzkumu, odpovědí na otázku „co?“ jsou sociální reprezentace smrti ve zkoumaných populacích. V České republice jde o pracovníky a pacienty onkologie, na Srí Lance o buddhistické mnichy školy theraváda a jejich podpůrce. Sociální reprezentace chápu v pojetí Moscoviciho (2000) a Wagnera (1995) jako systém hodnot, představ a praktik umožňující jak orientaci a zvládnutí světa, tak i vzájemnou komunikaci členů skupiny. Při shrnujícím pohledu na kulturní celky využívám vedle teorie sociálních reprezentací i optiku kulturní psychologie (Schweder, 1990). Odlišné sociální skupiny jsou vybrány dle kulturou připisovanému postavení odborníka na „smrt“ (lékař/ mnich) a jeho komplementu (pacient/ podpůrce). Rozdílné kultury volím se záměrem prozkoumat vliv

různého náboženského kontextu na to, jaké významy respondenti smrti připisují, jaké jsou jimi sdílené představy a užívané praktiky zvládání smrti.

Vzhledem k tomu, že předmět výzkumu je sledován nejenom v různých sociálních skupinách, ale i ve dvou rozličných kulturách, České republiky a Srí Lanky, jsou výsledná zjištění a provedený výzkumný proces transkulturním ověřením jak principů zakotvené teorie, tak i teorie sociálních reprezentací, jejíž pojmový aparát formoval teoretický rámec výzkumu. Zjištění nejsou účelem sama o sobě, ale měla by být inspirujícím vzorkem možností pojmání smrti a souvisejících způsobů zvládání každodenního života respondentů. Mohou tak nabídnout alternativy ke změně dosud převážně uplatňované praxe zastírání smrti v naší kultuře.

Volba užití metodologie výzkumu je determinována teorií sociálních reprezentací, z níž při výzkumu vycházím. Principy budování zakotvené teorie se ukázaly být přínosnými v obou dosud dokončených stádiích výzkumu, u populace pracovníků onkologie (Hytych, 2002) a buddhistických mnichů a jejich stoupenců (Hytych, 2004). Další rozšíření zkoumaných populací a možný přechod ke smysluplné kvantifikaci jsou výzkumnými problémy, kterým se bude věnovat následující stadium výzkumu realizované v rámci dizertační práce.

Designem výzkumu, rámcem kompletujícím cíl výzkumu, jeho průběh a interakce výzkumníka s předmětem výzkumu (Mayring, 1993), je terénní výzkum, jehož zjištění jsem se rozhodl konfrontovat s analýzou relevantních textů spoluutvářejících kulturní zásobárnu vědění.¹ Přestože se v následujícím textu budu podrobněji věnovat pouze procesu výzkumu na Srí Lance, alespoň krátce uvedu výsledná zjištění předcházejícího stadia výzkumu v České republice, která determinovala další průběh výzkumu. Publikované výsledky (Hytych, 2002) lze shrnout následovně: 1) u tématu smrti chybí zkoumaným osobám možnost sociálního sdílení, 2) velikou roli pro ně v souvislosti s reprezentacemi smrti hrají nábožensky vztahované významy. Pro další stadia výzkumu se jako důležité zjištění ukázala omezenost zdrojů dat vycházející ze zaujaté pozice výzkumníka,² což ovlivnilo výzkumnou strategii použitou v terénu Srí Lanky.

Bylo by popřením metodologických principů zakotvené teorie nezminít zde alespoň stručně výzkumníkovu motivaci ovlivňující výběr předmětu výzkumu. Téma smrti a vyrovnání se s vědomím smrtelnosti všeho zrozeného je po dlouhá léta mým osobním tématem, které mne přivedlo k zájmu o Buddhovo učení. Dlouholetý zájem o epistémé (Foucault, 1997; Frýba, 2001) dané kultury a osobní sympatie nejsou překážkou, ale na-

---

¹ V České republice jde především o texty používané při výuce lékařů a psychologů, na Srí Lance pak analyzují texty páli kánonu (*ti-pitaka*, páli). V textu výrazy v jazyku páli či v sinhálštině (sinh.), které dokumentují klíčové termíny, uvádím v závorkách zvýrazněné kurzívou. Kurzívu také používám pro základní kategorie, především však v *tabulce 1* a *2*. V tabulkách uvedené termíny jsou v jazyce páli.

² Na pracovišti jsem během dvou týdnů strávil několik hodin rozhovory s pracovníky. Zdrojem dat uvedeného výzkumu byly proto pouze respondenty sdílené významy a jimi kresebně ztvárněné představy smrti, doplněné analýzou relevantních textů.

opak nutným předpokladem pro provádění terénního výzkumu (Mayring, 1993). Vedle studia textů se hlavním zdrojem poznání stal mnohaletý systematický trénink meditace všímavosti a vhledu (*satipatthāna-vipassanā*), způsobu zacházení s myslí, který byl použit pro introspektivní zaznamenávání pozorovaných jevů.

3 Postupná krystalizace výzkumných metod v průběhu opakujících se fází výzkumu – pohyb vědce na hřišti

Když je hřiště nalajnováno, můžeme začít hrát nejenom tenis, ale také začít se systematicky prováděnou psychoterapií anebo výzkumem – kreativní a přitom účelně efektivní a systematicky prováděnou hrou. Aby se kreativita nestala bezbřehou, k tomu vědci, ale i psychoterapeutovi, slouží dobře „nalajnované hřiště“ – jasné vědění o předmětu výzkumu, jeho cíli a zvolených metodologických principech. Vedle zmíněného jasného vědění je ale nezbytné, aby se jak výzkumník (Bock, 1988; Hájek, 2002; Mayring, 1993), tak i psychoterapeut (Yalom, 2004) trénovali v otevřeném postoji ke skutečnosti. Důvodem k tomu je jim rozvoj dovedností věrně zaznamenávat měnící se procesy skutečnosti a dosahovat tak požadované preciznosti a přesnosti.

Pro Mayringa (1993) je metodické zaznamenávání změn stavů výzkumníka nedílnou součástí metodiky výzkumu. Postupy zaznamenávání změn probíhajících jak ve vědci samotném, tak ve světě okolo něj, popisuje Hájek (2002) a Gendlin (1978), kteří k uvedenému používají metodu fokusing. Mnou zvolená a důsledně použitá metoda meditace všímavosti a vhledu je nejlépe dokumentovaná v díle nejznámějšího meditačního mistra a respektovaného theravádového mnicha minulého století, ctihodného Mahási Sayadó (1993). Modernímu vědeckému světu předložil tuto prastarou metodu introspekce v precizně formulovaném vědeckém textu Frýba (1996). Důvodů pro volbu této metody introspekce je více. Jednou z jejích výhod je fakt, že je součástí kulturní zásobárny vědění Srí Lanky.

Důležitost systematického tréninku a aplikace metody introspekce při provádění výzkumu vystoupí, pokud se opětovně vrátíme k přirovnání výzkumu ke sportovnímu zápasu. V průběhu sportovního utkání lze prožívat, vnímat, kognitivně pojímat skutečnost a cílevědomě jednat či náhodně se chovat rozličně v závislosti na mnoha ovlivňujících faktorech jak světa vnitřního (intrapersonálního) dané osoby, tak jejího postavení ve světě vnějším (interpersonálním). Vlivu a dynamice změn intervenujících faktorů nelze zcela zabránit, lze je však věrně zaznamenat, a tak z nich učinit kontrolovatelné ovlivňující proměnné.

V případě, že bude mít výzkumník zájem zkoumat určité jevy přítomné při sportovním utkání, důležitým faktorem bude pozice, kterou při výzkumu zaujme. Data jím vytvářená budou odlišná, pokud se stane divákem a bude odehraný zápas pozorovat, či reportérem, který provede rozhovory se zúčastněnými diváky, hráči, rozhodčími... Nabízí se také možnost zůstat v pohodlí jeho oblíbené sedačky a na zápas se dívat prostřednictvím

satelitního vysílání, či si o něm přečíst ve sportovní rubrice denního tisku, případně vyhledat relevantní odbornou literaturu. Nestává se však příliš často, že by vědec vzal věc za svou, začal trénovat a stal se přímo hráčem. Sociolog Ratnapala (1999) v posledním případě hovoří o „životě ve výzkumu“, který sám použil při výzkumu každodenního života žebřáků na Sri Lance za účelem přímého poznání předmětu výzkumu na sobě samém. Skutečnosti zjištěné a zaznamenané introspekci v průběhu procesu získávání identity člena zkoumané skupiny umožňují jak celostnější pochopení zkoumané problematiky, tak i snadnější přístup a porozumění respondentům výzkumu, se kterými lze po určité době také provádět rozhovory, administrovat dotazníky, testy apod.

Každá pozice něco nabízí a determinuje do značného způsobu použitelné zdroje dat. Vzhledem k omezením, jež vyvstaly po analýze prvního stadia výzkumu sociálních reprezentací smrti prováděného z pozice „pozorujícího návštěvníka“ na pracovišti onkologie, jsem se rozhodl rozšířit pro následující stadia použitelné zdroje dat a přijmout na určitou dobu pozici vědce provádějícího „život ve výzkumu“. Při výzkumu na Sri Lance jsem se proto stal na patnáct měsíců plně integrovaným členem zkoumané skupiny, buddhistickým mnichem. Používal jsem tedy v rámci výše popsaného výzkumného designu následující typy zdrojů dat (Fryba, 1995):

- záznamy rozhovorů s respondenty (sdílené významy),
- záznamy pozorování (pozorované jevy),
jednak stavu výzkumníka systematicky prováděnou metodou introspekce,
jednak pozorovaných událostí globálně a jednání aktérů výzkumu,
- relevantní texty (data „z druhé ruky“).

Navržený výzkumný design a definované typy zdrojů dat determinují do značné míry použité výzkumné metody. Při kvalitativním způsobu zkoumání je však základním principem respektování dynamiky skutečnosti. Tento princip je uskutečňován postupnou specifikací výzkumných metod, jejich pozvolnou krystalizací (Mayring, 1993), vždy však v mezích definovaných výzkumným designem. V kontextu výzkumu na Sri Lance byly původně připravené metody pozorování, individuálních rozhovorů a analýzy textů doplněny také skupinovými rozhovory. Toto doplnění bylo situačně podmíněno jednak hledáním vhodného způsobu provedení rozhovorů s laickými podpůrci vybraného lesního kláštera tak, aby proces výzkumu co nejméně narušil jejich tradiční interakci, jednak faktem, že je vhodnou metodou pro získání informací o kolektivních postojích, ideologiích a sdílených představách (Mayring, 1993). Hned v počátcích výzkumného procesu jsem upustil od kresebného vyjádření představy smrti použitého při výzkumu v České republice z důvodu nesnadné akceptace této formy vyjádření respondenty výzkumu.

Ruku v ruce s postupnou krystalizací používaných metod spoluprobíhá proces rozhodování o specifikaci zkoumané populace. Výchozím bodem se stal lesní klášter (Weduwa aranaya) vybraný po půlročních zkušenostech dlouhodobého pobytu v desítkách různých mnišských institucí na Sri Lance a v Barmě. V uvedeném klášteře jsem provedl úvodních jedenáct rozhovorů a dalších deset jsem prováděl na základě relevance vzhledem k po-

stupně se vytvářejícím základním kategoriím otevřeného a axiálního kódování přehledně uspořádaných ve vytvářené databázi.³

Z výše uvedených typů zdrojů dat jsem se nejvíce zaměřoval na respondenty sdílené významy zjišťované pomocí provedených rozhovorů. Ostatní typy zdrojů dat sloužily především ke konfrontaci, srovnání a doplnění zjištění z rozhovorů, jakož i pro inspiraci ke změně výzkumných strategií, které byly připravovány před každým rozhovorem či záměrným pozorováním událostí a jednání aktérů výzkumu. Přestože je kvalitativně prováděný výzkum a obzvláště etnopsychologický terénní výzkum kreativní a hravou činností, je nutné pro dosahování požadované míry „validity a reliability“ opakovaně, systematicky a metodicky zaznamenávat změny vědceva pojetí předmětu výzkumu, změny jeho vnitřního světa, z něhož nejenom při provádění výzkumu, ale v celém svém životě neustále vychází. Proto je důležité zaznamenat před započítím každé jednotlivé výzkumné akce vlastní záměry, očekávání, cíle a dosavadní pojetí zkoumané problematiky. Na základě těchto záznamů lze posléze formulovat alternativní výzkumné strategie předjímající různé možnosti vývoje připravované výzkumné akce.

Přípravou výzkumných strategií se již dostáváme k vlastnímu postupu výzkumu. Výzkum je dynamickým procesem, v němž lze smysluplně rozlišit následující fáze (Fryba, 2003):

1. formulování výzkumné otázky, výzkumných strategií A_1 a příprava výzkumné situace,
2. provedení výzkumné akce dle vybrané výzkumné strategie nejlépe odpovídající aktuální výzkumné situaci „tady a teď“,
3. zaznamenání a protokolování provedení výzkumné akce,
4. zaznamenání introspektivně pozorovaných skutečností,
5. vyhodnocení výzkumné akce, provedení jednotlivých typů kódování a příprava nových, ze zjištěných faktů vycházejících výzkumných strategií B_1 .

Uvedený algoritmus jednotlivých, opakujících se fází výzkumného postupu odpovídá základním metodologickým principům zakotvené teorie (Corbinová & Strauss, 1999) a Mayringovým (1993) postulátům metodiky výzkumu. Princip induktivního zakládání teorie je respektován tak, že data vytvářená v jednotlivých typech kódování (fáze 5) jsou vždy vztahována k zaznamenaným faktům empirie (fáze 3 a fáze 4) a tím v empirii zakotvena. Změna předem připravených strategií dle situačně se proměňujících podmínek (fáze 2) společně s jejich aktualizováním dle potřeb vytvářené teorie (fáze 5) je aplikací principu revidování. Fakta empirie mají vždy přednost před daty a pojmy utvářené teorie, která je dle faktů empirie opakovaně revidovaná. Vytváření strategií výzkumu dle vynořující se teorie je fází, kdy lze zvyšovat teoretickou citlivost (princip dedukce). Metodické

---

³ Rozhovory jsem provedl s 26 respondenty, z nichž bylo 11 mnichů, mniška a 14 laických podpůrců (6 mužů a 8 žen). Čtyři respondenti byli původem z České republiky, jeden z Barmy a ostatní ze Srí Lanky, ve věku od 12 do 70 let. Další podrobnosti základních demografických dat respondentů, dynamiky procesu výzkumu a z ní vycházejících výzkumných zjištění, dat vytvářených v interakci výzkumníka a předmětu výzkumu nabízí text diplomové práce (Hytych, 2004).

zaznamenávání vlivu výzkumníka (fáze 4), protokolování utváření strategií výzkumu, postupů tvorby dat a rozhodování o dalším kroku teoretického pořizování vzorku (fáze 5) uzavírá v tomto odstavci uvedený výčet základních metodologických principů, které lze zahrnout pod pojem systemického formulování teorie (Fryba, 1996).

4 Vytvářená data – výsledky interakcí na hrací ploše

Pohyb výzkumníka na hřišti terénního výzkumu znamená vždy interakci s předmětem výzkumu, proces poznávání ovlivňuje poznávané skutečnosti. Výsledky těchto interakcí jsou v rámci výzkumného designu vědcem vytvářena data, podobně jako je i skóre tenisového utkání výsledkem smysluplného a kreativního pohybu hráče po hřišti a jeho interakcí s míčkem. Z didaktických důvodů Corbinová se Straussem (1999) postupně uvádějí a vysvětlují jednotlivé typy analytického vytváření dat (otevřené, axiální a selektivní kódování), které jsou však během výzkumného procesu prováděny často souběžně. Podobně i ve výše zmíněných opakujících se fázích výzkumného procesu je provádění kódování dat přiřazeno fázi 5, kde převažuje, nicméně je samozřejmě přítomno již v předcházejících fázích.⁴ Výzkumníkem vytvářená data lze synopticky uchopit podle typů jejich zdrojů, jak to provedeme v následujícím oddíle, nebo je možné k uchopení procesu jejich vytváření použít rozlišení dle jednotlivých typů kódování, jak tomu bude v následujících odstavcích.

Již na podkladě uvedených zjištění v České republice jsem předběžně za účelem axiálního kódování vytvářených dat (Strauss & Corbinová, 1999) formuloval následující osy: 1) individuální formulování problematiky versus interpersonální sdílení, 2) osobně ohrožující aspekt smrti versus význam smrti v kontextu nábožensky vztahovaných významů, 3) pasivní přijetí versus aktivní vypořádání se s hrozbou smrti (viz *obrázek 1*). Jejich relevanci ověřila vytvářená data ze zaznamenaných skutečností terénního výzkumu na Srí Lance (Hytych, 2004), která k nim přidala etickou dimenzi dovedné–nedovedné (*kusala-akusala*, páli; *pin-pau*, sinh.), tvořící společně s dlouhodobým horizontem znovunastávání (*punabbhava*, páli; *paralo*, sinh.)⁵ osnovu, do níž jsou vetkány sdílené představy a užívané praktiky (sociální reprezentace) respondentů výzkumu (viz *tabulka 1*).

Jak jsem již uvedl výše, hlavním zdrojem dat byly respondenty sdílené významy zaznamenané během individuálních a skupinových rozhovorů na diktafon, které jsem poté ob

⁴ Při vlastním provádění výzkumné akce (např. rozhovoru) vedou povšimnutá fakta jednání respondenta či respondentem sdílené významy k doplňujícím otázkám či eventuálně ke změně výzkumné strategie. Již zde ve výzkumníkovi běží proces analytického vytváření dat, rozpoznávání již vytvořených kategorií dat či nápady nových kategorií či dimenzí, na nichž se pohybují, apod.

⁵ Používám termín znovunastávání, který je bližší kulturní zásobárně vědění než v naší kultuře běžně užívaný pojem znovuzrození či reinkarnace. Buddhovo učení nepředpokládá existenci nějaké pevné entity, neměnné identity Já, ale na základě prožitkové empirie označuje dynamickou relativitu vztahů pojmem *anattā*, ne-já.

řádek doslovně přepisoval do jednotlivých sešitů (cca 320 stran A5). Souběžně jsem také začal vytvářet databázi (v programu Access 2000), do níž jsem zaznamenával vytvářené kategorie (event, jejich podkategorie či dimenze), jejich četnost na daném listě přepisu, vztahy k ostatním kategoriím a teoretické poznámky, jež mne při procesu kódování napadaly. Podobně jako jsem zaznamenával pozorované skutečnosti vnějšího i vnitřního světa do mnou vedeného deníku a polních poznámek, tak jsem také zaznamenával fakta povšimnutá v průběhu analytického vytváření dat (např. nuda, zájem či znechucení předmětem výzkumu, kreativitu či rigiditu při vytváření dat apod.). Vytvářená databáze základních kategorií usnadňovala během výzkumu orientaci ve vznikajících kategoriích, umožňovala snadné vyhledávání relevantních částí přepisů rozhovorů (hrubých údajů), při opakovaně prováděném procesu revize a integrace základních kategorií.

Inspirován Hájkem (2002: 63–4) jsem v závěrečném stadiu výzkumného procesu seznam základních kategorií vytiskl a rozstříhal na kartičky, které jsem opakovaně seskupoval do shluků, a vytvářenou strukturu kategorií a vztahů mezi nimi ověřoval s přepisy rozhovorů a záznamů pozorování (hrubými údaji). Nešlo tedy o Q-třídění, jelikož struktura třídění nebyla předem známa, ale vznikala na základě vztahů mezi kategoriemi opakovaně revidovaných a vztahovaných k zaznamenané empirii přepisů rozhovorů a záznamů pozorování výzkumníka. K vytváření shluků jsem využíval i teoretické poznámky o jednotlivých kategoriích a vztazích mezi nimi, jež jsem si během procesu výzkumu zaznamenával. Tímto způsobem vznikla i *tabulka 1* a proces výzkumu se pomalu blíží ke svému konci. Dříve, než se začnu věnovat tématu dalšího oddílu, kterým je synopse výzkumných zjištění, již jen ilustrativně shrnu proces vytváření dat, jenž se pohyboval na Hájkem formulované ose:

hrubé údaje ⇔ základní kategorie ⇔ hlavní kategorie a jejich podkategorie (Hájek, 2002).

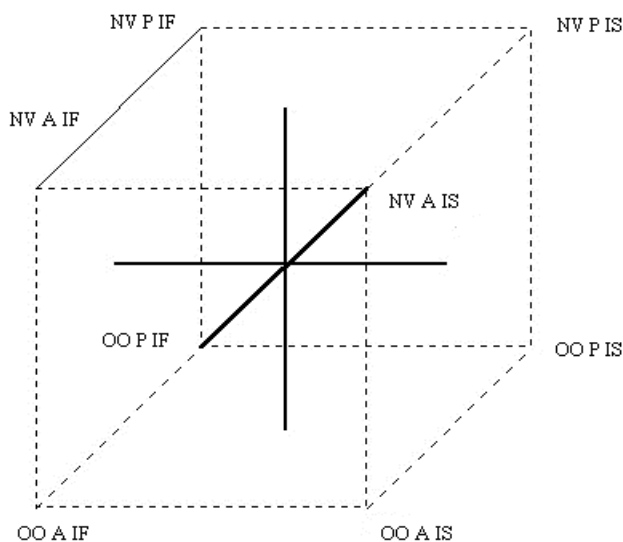
Tab. 1: Ústřední kategorie výzkumu a její kontext

Sdílené představy a užívané praktiky:		Vlastnost: znovunastávání (<i>punabbhava</i>) Dimenze: dovedné–nedovedné (<i>kusala–akusala</i>)
Sociální reprezentace smrti (<i>Reprezentace smrti</i>)		
Představy (<i>Smrt</i>)	Podkategorie (<i>Důležitost, Jistota, Očekávání, Okolnosti, Platnost, Postoj, Proces, Přechod, Tabu, Výzva, Zkušenost</i>)	
Praktiky (<i>Způsoby zvládání smrti</i>)	Dimenze: <i>Napospas–Strategie zvládání</i> <i>Prostředky vyrovnání se smrtí</i> (smysluplné rituály a rozvíjení spolehlivé základny etického jednání) <i>Metody vyrovnání se smrtí</i> (jednotlivé techniky meditativního rozvíjení schopností mysli) <i>Strategie zvládání</i> (systematicky a cíleně volené a prováděné postupy zaujímání dovedných postojů k osobou prožívané a vnímané skutečnosti)	
Kontext sociálních reprezentací smrti je tvořen následujícími kategoriemi: <i>Hodnoty; Jednání–Výsledek jednání; Vznik a zánik; Vztah mysl–tělo; Typ osoby; Instituce vzájemnosti mnicha a laika</i>		

5 Synopse výzkumných zjištění – integrativní přehlednutí odehraného zápasu

Nápad zkoumat sociální reprezentace smrti v jiné kultuře než v naší byl inspirován zjištěním předchozího výzkumu (Hytych, 2002) o důležitosti nábožensky vztážených významů pro zvládnání vědomí smrti. Lze nějak porovnat zjištěné sociální reprezentace smrti ve dvou zkoumaných kulturách? Ano, lze. A výsledky jsou smysluplné, neboť sdílené představy a užívané praktiky jsou formovány na osách axiálního kódování, které se ukázaly být relevantními pro obě zkoumané kultury. Jelikož jsou to osy tři, můžeme nahlédnout do prostoru sociálních reprezentací smrti (*obrázek 1*), či uvažovat o kulturních reprezentacích, vztáhneme-li sdílené představy a užívané praktiky k celkům zkoumaných kultur (Fryba, 1996; Schweder, 1990; Wagner, 1995).

Obr 1: Prostor sociálních reprezentací smrti⁶

Formulované a empirií ověřené osy axiálního kódování nabízejí jednu z možností integrativního přehlednutí zaznamenaných sociálních reprezentací smrti. Nabízí se tak příležitost k nahlédnutí do prostoru definovaného těmito osami a porovnání sdílených představ a užívaných praktik jednotlivých skupin či celých kultur. Obsahově-významovými zjištěními výzkumu sociálních reprezentací smrti na Srí Lance se zde nezabývám, nicméně

⁶ Prostor sociálních reprezentací je tvořen osami axiálního kódování, které probíhají středem krychle. Pojmenování jejich vrcholů udává směr pohybu v prostoru (zkratky: IF – individuální formulování problematiky; IS – interpersonální sdílení; OO – osobně ohrožující aspekt smrti; NV – význam smrti v kontextu nábožensky vztážených významů; P – pasivní přijetí; A – aktivní vypořádání se s hrozbou smrti).

alespoň v tomto odstavci se jim budu věnovat. Výzkumem zachycené tři typy sociálních reprezentací smrti lze nalézt napříč zkoumanými sociálními skupinami theravádových mnichů a jejich laických podpůrců. Jinými slovy, hranice sociálních reprezentací nejsou tvořeny příslušností k určité sociální skupině, ale dostupnými dovednostmi používanými za účelem dosažení pro danou osobu relevantních cílů, jak uvádí následující *tabulka 2*. Tabulka nabízí další možnost synopse výzkumných zjištění dle tří typů zdrojů vytvářených dat a opět v ní vystupuje do popředí etická dimenze dovedné–nedovedné (*kusala-akusala*, páli; *pin-pau*, sinh.), která spolu s dlouhodobým horizontem znovunastávání (*punabbhavo*, páli; *paralo*, sinh.) tvoří osnovu, do níž jsou vetkány sdílené představy a užívané praktiky respondentů výzkumu.

Tab. 2: Synopse zjištění výzkumu dle tří typů zdrojů vytvářených dat

Výzkumné otázky	Výzkumná zjištění dle zdrojů vytvářených dat		
	Pozorování (zaznamenaná fakta)	Rozhovor (sdílené významy)	Analýza textů (data z „druhé ruky“)
Co Vás napadne, když se řekne smrt? (<i>Reprezentace smrti</i>)	Smrt je běžnou součástí každodenního života. O smrti se mluví, sdílení problematiky smrti není pro respondenty tématem. Potřeba ukotvit neznámo je saturována. Smrt vyvolává nepříjemné prožívání, není ale nepředstavitelnou hrůzou díky autoritě sdílené kulturní zásobárny vědění Buddhova učení	„Smrt je jistá, život je nejistý“ (<i>Smrt-jistá</i>) „Co vzniklo, to zanikne“ (<i>Smrt-platnost</i>) „Jednat eticky se vyplatí“ (<i>Jednání-Výsledek jednání, Činění zásluh</i>) „Smrt je okamžik v procesu znovu-nastávání“ (<i>Vznik a zánik, Příští život</i>)	Smrt (<i>marāṇa</i>) je součástí epistemologických matic podmíněného vznikání (<i>paṭicca-samuppāda</i>) a čtyř ušlechtilých pravd, respektive pravdy prožitého utrpení (<i>dukkha sacca</i>), jejímž protipólem je pravda ustání utrpení (<i>dukkha nirodha</i>), transcendence smrti a dosažení nesmrtelného (<i>amata</i>), nibbāny
Jednou tak jako tak umřete. Co děláte s tímto vědomím vlastní smrti, jak to zvládáte? (<i>Způsoby zvládání smrti</i>)	Především rituály a výklady světa konzumované v instituci vztahu mnicha a laika spolu s tréninkem spolehlivé etické základny jednání dodávající sebevědomí: „ač třeba chudý, jsem dobrý člověk“. Dovednosti zacházení s myslí jsou otázkou osobního tréninku. Ve zkoumané populaci jsou rozvíjeny s odlišným úsilím a výsledky – což vytváří různě širokou paletu dovedností, „jež jsou po ruce“	Respondenti sdílející jednotlivé typy sociálních reprezentací smrti používají různým způsobem odlišné praktiky (<i>Prostředky, Metody, Strategie zvládání</i>) nabízené kulturní zásobárnou vědění (<i>Buddha, Dhamma</i>) za účelem dosažení rozdílných cílů (<i>Příští život-kvalita, Činění zásluh, To nesmrtelné-nibbāna</i>)	V případě, že je beze zbytku vykořeněna nevědomost (<i>avijjā</i>) a žádostivost (<i>taṇhā</i>), není už žádné další nastávání (<i>natthi ’dāni punabbhavo</i>) a kruh podmíněného vznikání je přetnut postupným rozvíjením ušlechtilé osmidílné stezky (<i>ariya-aṭṭhaṅgika-magga</i>). Jediným protilehem smrti je systematické rozvíjení meditace všímavosti a vzhledu (<i>sati-paṭṭhāna-vipassanā</i>)

Předcházející tabulka přehledně ukazuje, jak jsou v procesu vytváření dat, interakce předmětu výzkumu a vědce, rozlišovány jednotlivé typy zdrojů dat. Toto rozlišení bylo dodržováno i při záznamu hrubých údajů, jakož i při navazujících fázích výzkumného procesu (jednotlivých typech kódování). Tak zůstává stále čitelným, odkud daná výzkumná zjištění pramení, a lze jim přiřadit příslušnou váhu a důležitost. Vratíme-li se k metafoře

sportovního utkání, máme právě za sebou integrativní reflektování procesu zápasu a jeho výsledků, například: „je potřeba zlepšit hru na síti, podání bylo skvělé, tento zápas mi udělal radost“. V závěrečném oddíle je pak možné na podkladě dosavadních výsledků vytyčit nové cíle.

6 Závěr - plánování nové partie

Žitou realitu vědecké práce nelze vytrhnout ze současné politiky vědy, určujícího vědeckého paradigmatu (Kuhn, 1997) a vědě přiřazovaných zájmů (vested interests of science). V životě vědce následuje po integrativním přehlednutí výzkumných zjištění publikování a prezentování dosažených výsledků a vyhledávání prostředků pro následující stádium výzkumu předmětu jeho zájmu. Nejenom tedy vědcova zaujatost (bias), ale i tlaky mocenských a politicko-spoločenských struktur, sdílené představy toho, co je a co není vědou (Braud & Anderson, 1998), představy, které nám náš zdravý rozum a kulturní zásobárna vědění nabízí jako možné alternativy pohledu (Moscovici, 2000; Schweder, 1990), ovlivňují realizaci výzkumných projektů a míru jejich pravdivosti. Sociálním reprezentacím smrti na Srí Lance přínáležející etická dimenze dovedné–nedovedné není dosud vlastní vědeckému zkoumání, při němž je dle průzkumů SIPRI (www.sipri.se) až 70 % vědců zapojeno v projektech destrukce života.

Jaký je tedy výhled do budoucnosti výzkumu sociálních reprezentací smrti? V rámci postgraduálního studia se chci zaměřit na prohloubení poznatků z onkologického oddělení a rozšíření zkoumaných sociálních skupin, což umožní přechod ke smysluplné kvantifikaci (Mayring, 1993). Nedílnou součástí účelů výzkumu je změna aktuální praxe, uskutečňovaná přímo v terénu zkoumaných skupin (onkologické oddělení, relevantní vzdělávací instituce), používající dosavadních výzkumných zjištění. Návrh lze v krátkosti shrnout do projektu skupin osobního růstu pro zainteresované osoby ze zkoumaných populací zaměřených na sdílení problematiky smrti a nácvik dovedností relevantních pro jeho dovedné zvládnutí (Dostálová, 1984; Hytych, 2004; Yalom, 2004).

Klíčovým poznatkem, který si v budoucnu zaslouží dalšího rozpracování, je v *tabulce 1* uvedená kategorie selektivního kódování: stabilita kategorií duše a tělo versus dynamika vztahu mysl–tělo. Respondenti výzkumu provedeného v České republice (Hytych, 2002) popisovali stabilitu odlišných kategorií těla, které je konečné, a duše, se kterou je spojená víra. Mniši a laici na Srí Lance disponují různě propracovanými klasifikačními systémy vědění popisujícími dynamiku vztahu mysl–tělo (*nāma-rūpa*, páli). Odlišná propracovanost a schopnost rozlišení je výsledkem jak studia, tak praxe Buddhova učení. Všechny zde uvedené dovednosti (v tabulkách popsána kategorie *způsoby zvládnutí smrti*) jsou cíleně směřovány k rozvoji sebe sama a poskytují tak v různé míře poznatky a dovednosti v zacházení s vlastním prožíváním. Prožitkové prozkoumání principů dynamiky vztahu mysl–tělo však zůstává doménou pouze jednoho z popsanych typů sociálních reprezentací smrti (*výjimečný ověřovatel*), jelikož je výsledkem intenzivního a systematicky prováděného

ho nácvičku introspekce, v případě Buddhova učení praxe meditace všímavosti a vhledu (*satipatthāna-vipassanā*).

Jaký užitek by plynul z rozpracování této kategorie? Hájek (2002: 148n) v závěru své práce věnované založení teorie tělesně zakotveného prožívání navrhuje pro další rozvoj poznání dynamiky procesů interakce mysli a těla porovnání s teorií buddhistické psychologie abhidhammy, která je do značné míry kompatibilní s Gendlinem (1964) formulovanou teorií změny osobnosti. To už je doména nejenom vědeckého výzkumu, ale především praxe psychoterapie, vědomostí a dovedností jak pomoci konkrétní osobě či skupině osob. A připuštění si fenoménu smrti, jeho moudré kognitivní uchopení má také silný psychotherapeutický efekt. V konci konců je smrt výhledem každého smrtelníka, což v naší kultuře s sebou nese pachutí nepříjemného, o čem by se raději nemělo hovořit a nejlépe na to zapomenout. Přesto se v hrůze smrtelnosti skrývá síla umožňující dodat životu smysl, plnost a opravdovost, jak poukazuje významný psychotherapeut posledních desetiletí, Irvin Yalom: „...ačkoli *fakt* smrti, to jest její fyzická přítomnost, nás ničí, *myslenka* na smrt nás může zachránit“ (Yalom, 2004: 12).

Literatura

- Bock, P. K. (1988). *Rethinking Psychological Anthropology: Continuity and Change in the Study of Human Action*. New York: W. H. Freeman and Company.
- Braud, W., Anderson, R. (1998). *Transpersonal Research Methods for the Social Sciences: Honoring Human Existence*. London: Sage Publications.
- Čermák, I. (2000). Kvalitativní výzkum v psychologii: problémy a výhledy. In: I. Čermák & M. Mioviský (Eds.), *Kvalitativní výzkum ve vědách o člověku na prahu třetího tisíciletí* (pp. 10–30). Brno, Boskovice: Psychologický ústav AV ČR, Albert.
- Dostálová, O. (1984). *Psychotherapeutické přístupy k onkologickým nemocným*. Praha: Avicenum.
- Foucault, M. (1997). *Psychologie a duševní nemoc*. Praha: Dauphine.
- Fryba, M. (1995). *Metody a techniky psychologického výzkumu I.: Integrace v psychotopu a tvoření dat* (syllabus). Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno, Česká republika.
- Fryba, M. (1996). *Psychologie zvládnutí života: Aplikace metody Abhidhamma*. Brno: Masarykova univerzita.
- Fryba, M. (2001). *Páli jazyk, texty, kultura*. Boskovice: Albert.
- Fryba, M. (2003, June). *Fáze procesu výzkumu*. Osobní sdělení. Kananwila, Srí Lanka.
- Gendlin, E. T. (1964). A Theory of Personality Change. In P. Worchel & D. Byrne (Eds.), *Personality Change* (pp. 102–148). New York: John Wiley & Sons.
- Gendlin, E. T. (1978). *Focusing*. New York: Everest House.
- Hájek, K. (2002). *Tělesně zakotvené prožívání*. Praha: Karolinum.
- Hytch, R. (2002). Sociální reprezentace smrti u populace pracovníků onkologie. *Československá psychologie: časopis pro psychologickou teorii a praxi*. 5, 462–471.
- Hytch, R. (2004). *Dovedně žitá přítomnost nese příjemnou budoucnost: Sociální reprezentace smrti u populací theravádových mnichů a jejich podpůrců na Srí Lance*. Nепublikovaná magisterská diplomová práce, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno. Česká republika.
- Kuhn, T. (1997). *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: Oikoyomenh.
- Mahási Sayadó (1993). *Meditace všímavosti a vhledu*. Praha: Stratos.

- Mayring, P. (1993). *Einführung in die qualitative Sozialforschung*. Weinheim, Beltz.
- Moscovici, S. (2000). *Social Representations: Explorations in Social Psychology*. Cambridge, Polity Press.
- Ratnapala, N. (1999). *The Beggar in Sri Lanka*. (2nd revised ed.). Ratnalana: Vishva Lekha Sarvodaya Publisher.
- Schweder, R. A. (1990). Cultural psychology - what is it? In: W. J. Stiegler, R. A. Shweder & G. Herdt (Eds.), *Cultural Psychology: Essays on Comparative Human Development* (pp. 1-43). Cambridge: Cambridge University Press.
- Strauss, A. L., & Cobinová, J. (1999). *Základy kvalitativního výzkumu*. Boskovice: Albert.
- Wagner, W. (1995, June). *Local Knowledge, Theory and Social Representation*. Přednáška uvedena na Inaugurační konferenci Asijské asociace sociální psychologie, Hong Kong.
- Yalom, I. D. (2004). *Láska a její kat*. Praha: Portál.

